

НАУКОВІ ПРАЦІ В. Є. ВАРЗАРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70 – 80 РР. ХІХ СТ.)

Котельницький Назар Анатолійович

кандидат історичних наук, член-кореспондент Української Академії Наук,
доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права,
Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Ю.Бугая,
м. Чернігів
subton7@gmail.com

***Анотація.** У статті аналізуються головні наукові праці відомого ученого у галузі статистики та економічної географії, члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у 70 – 80 рр. ХІХ ст. – Василя Єгоровича Варзара (1851 – 1940). Автор прийшов до висновку про те, що роботи науковця є незамінними джерелами з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60 – 80 рр. ХІХ ст., які дуже яскраво та красномовно відображають головні імперативи соціальної та економічної програми досліджуваної нами політичної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст. Дослідження В. Варзара були присвячені проблемам податкової політики, кредитно-банківської системи, розвитку аграрного сектору економіки, досягненням земської статистичної служби.*

***Ключові слова:** В. Є. Варзар, Чернігівська губернія, статистичні обстеження, кредитно-банківська та податкова політика.*

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму Північного Лівобережжя продовжує належати до маловідомих та малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Відтак, питання публічної репрезентації та вивчення історичних джерел з цієї тематики є дуже актуальним завданням української історичної науки. Яскравим підтвердженням сказаного є творчий спадок відомого ученого у галузі статистики та економічної географії, прихильника ідеології ліберального народництва, співавтора соціальної та економічної програми земської ліберальної партії північної України – Василя Єгоровича Варзара (1851 – 1940). Метою публікації є аналіз основних праць відомого члена опозиційної аристократичної фронди регіону, які безпосередньо стосуються історії земського лібералізму Північного Лівобережжя у 60 – 80 рр. ХІХ ст.

Аналіз останніх публікацій. Не дивлячись на те, що в історичній науці і до сьогодні відсутнє профільне комплексне дослідження, присвячене життю та подвижницькій діяльності В. Варзара, все ж в українській історіографії вже є кілька робіт, у яких розглянуті питання біографії, наукової творчості та професійної діяльності яскравого науковця і суспільного діяча [Кириченко, 1977; Рахно, 2013]. Однак, оскільки у згаданих роботах належним чином не досліджувались авторські праці Василя Єгоровича, вважаємо дуже актуальним та доцільним лаконічно здійснити це у пропонованій статті, адже наукова публіцистика В. Варзара

красномовно відображає соціально-економічну програматику опозиційної аристократичної фронди північної України у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Перша вагома опублікована публіцистична праця В. Варзара – «Хитра механіка» побачила світ у 1874 р. Робота витримала численну кількість видань, як на території Західної цивілізації, так й у Російській імперії. Авторське есе стало втіленням захоплення Василем Єгоровичем на першому етапі свого життя ідеологією ліберального народництва, адже здобуваючи освіту як в імперії Романових, так і у Європі, діяч входив до політичного клубу прихильників народницької течії у визвольному русі.

У згаданій праці, у формі розповіді про бесіди з класичним представником селянського стану у провінції, Василь Єгорович ілюструє функціонування соціально несправедливої податкової системи у Російській імперії. На прикладах виробництва алкоголю, тютюну, солі, автор змалював побудовану монархічною владою фіскальну систему, коли, крім подушного, викупного, земського та інших прямих податків, абсолютна більшість населення Російської імперії – селянство, сплачувало ще й численний комплекс опосередкованих податків, але вже не державі, а невеликій кількості виробників та постачальників продукції, яким верховна влада надала виключні, ексклюзивні права на видобуток корисних копалин, виробництва найбільш популярних товарів і послуг, збираючи з них до державного бюджету фіскальні збори у вигляді патентів, свідоцтв, цінних комерційних паперів, облігацій тощо.

Цілком зрозуміло, що згадані кола різного роду підприємців та комерсантів, купців і банкірів повертали собі заплачені державі кошти шляхом встановлення системи комерційних націнок, у результаті чого, ціни на товари і послуги широкого попиту для пересічного населення збільшувались як мінімум у три рази, у порівнянні з їх первісною собівартістю. За такою ж схемою заробляли великі статки і різного роду торговці та посередники, які, використовуючи наближеність до державної влади, займалися комплексом експортно-імпортних операцій на міжнародному економічному ринку. Не маючи жодного відношення до будь-якого виробництва, вказані персони, використовуючи політику протекціонізму корони Романових, завозили товари до Російської імперії за внутрішніми цінами на Заході, а вже на території власної країни збільшували їх вартість, мотивуючи це тим, що вони сплатили усі фіскальні збори, податки та митні збори, і хочуть їх собі повернути, але вже з кишень абсолютної більшості споживачів на Батьківщині.

В. Варзар особливо наголошував на соціальному аспекті несправедливості податкової системи у Російській імперії. По-перше, згідно імперського законодавства, усі піддані держави сплачували однакову суму податків. Себто, до уваги не приймали статус особи, ступінь благополуччя, рівень заможності, доходів, цінності активів майна і прибутків від нього тощо. По-друге, 80% населення імперії складало селянство. Відповідно, сплата податків панівними соціальними станами країни, які репрезентували заможні верстви суспільства, не являла собою проблеми, на відміну від селянського соціуму, для якого податковий тягар був занадто великим. У результаті формальної уніфікації, навіть після виплати усіх фіскальних зборів, селянська верства завжди залишалась у програшному становищі, оскільки домінуючи страти суспільства мали ресурси і активи для безпроблемної життєдіяльності.

Василь Єгорович сміливо заявив, що звільнення селян від кріпосної залежності у 1861 р. було проведено в інтересах держави, оскільки, якщо порівняти комплекс фінансових втрат дворянства з пакетом економічних преференцій, які вони отримали як від держави, так і від селянського стану, то стане абсолютно зрозумілим, що російське самодержавство і його головна опора – аристократія, отримали більше вигоди від скасування рабовласництва, у вигляді тих же можливостей заробітку на відсотках від державних комерційних паперів, ніж колишні поміщицькі селяни, які хоч і стали особисто вільними, але фінансово-економічного забезпечення цього статусу так і не отримали. Натомість, російський абсолютизм запровадив численні опосередковані податки для селянської верстви, розмір яких постійно збільшувався.

Особливий гнів як у селянства, так й у В. Варзара викликало неподобство влади у вигляді фізичних покарань колишніх кріпосних, які не були скасовані після 1861 р. і ще довго залишались головним інструментом державного примусу щодо виконання селянським станом усіх фіскальних зобов'язань. Василь Єгорович заявив, що єдиним виходом зі становища, що склалося, є побудова нового, соціально справедливого суспільства, де усі будуть рівними перед законом, у суспільних правах та свободах [Варзар, 1874]. Зауважимо, що погляди Василя Єгоровича, викладені у далекому 1874р., залишаються вкрай актуальними і на сучасному етапі побудови вже новітньої української державності.

У 1876 р., на сторінках провідного демократичного мас-медіа північної України – «Земского сборника Черниговской губернии», Василь Єгорович опублікував дуже важливу наукову працю, присвячену імперативам податкової політики у царині міського самоврядування. Вивчаючи проблеми справедливої оцінки активів міської нерухомості, В. Варзар акцентував увагу на тому, що ринкова цінність будь-якого активу власності у місті прямо залежить від цілого комплексу взаємопов'язаних чинників. Відтак, у жодному разі не можна порівнювати нерухомість з іншими товарами на продаж, оскільки сукупність показників, які якісно відрізняють вказані продукти людської життєдіяльності, принципово розмежовують ці активи за параметрами. В. Варзар зазначив, що нерухомість може приносити власнику дуже різний обсяг прибутків, який безпосередньо залежить від площі; призначення та характеру; якості матеріалу, з якого збудований актив майна, географічної локації розташування, внутрішнього стану та багатьох інших факторів.

Оскільки на момент 1876 р. для міст Чернігівської губернії не було розроблено жодної системи оцінки нерухомості, створене у 1876 р. при Чернігівській губернській управі Статистичне відділення запропонувало земським установам краю свою концепцію вирішення цього питання, яка полягала у запровадженні філософії середніх показників при формуванні податкової системи губернії. Усі активи міської нерухомості були розподілені на декілька груп, у залежності від вартості, а визначальним інструментом став середній валовий дохід від кожного активу власності протягом календарного року. Принципово важливою новацією стало впровадження інституту обов'язкового страхування майна міщан виконавчими органами міського самоврядування – управами. У результаті, чистий валовий прибуток від кожного активу нерухомості визначався з урахуванням видатків власника на страхування, ремонт приміщення, опалення, водопостачання, освітлення будівлі та інші потреби. І лише виключно після цього, вже з сучасних

доходів від активів майна, визначалася фінансова сума, яка відображала ринкову цінність власності. В. Варзар наголосив на нагальній необхідності повної інвентаризації усього комплексу міської нерухомості, з принциповим виключенням усіх об'єктів застарілих будівель, які не можна вважати активами для комерційного використання. Загальновизнаною одиницею вимірювання площі нерухомості визнавався Ісажень, себто – метр квадратний. Василь Єгорович відзначив, що проблему вартості кожного окремого активу власності потрібно вирішувати шляхом визначення загальної капіталізації одиниці нерухомості, особливо відсотку прибутковості як частки загальної цінності. Діяч акцентував увагу на тому, що загальний обсяг оподаткування активу міської нерухомості ні в якому разі не повинен перевищувати загального фонду фінансових ресурсів, які були вкладені для побудови об'єкту.

По відношенню до торгівельних, купецьких, комерційних одиниць міської нерухомості, В. Варзар наполягав на виключно прогресивній шкалі податкоутворення і оподаткування, оскільки вказані верстви міського соціуму якісно відрізнялися за ступенем матеріального благополуччя та життєвими успіхами від більшості населення міських агломерацій. Василь Єгорович ініціював впровадження окремих програм оцінки подібних активів майна, з метою дотримання принципу соціальної справедливості – «чим більший актив, його цінність та прибутковість – тим більший обсяг фіскального навантаження». Що ж стосується різного роду садівничих і городніх насаджень, заміських дач та відповідних земельних ділянок рядових міщан, то В. Варзар однозначно залишався прихильником оподаткування згаданих активів з урахуванням середнього валового доходу [Варзар, 1876].

У 1877 р., у профільному спеціалізованому збірнику праць Статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи, яке розпочало свою роботу у лютому 1876 р., та на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», була опублікована праця В. Варзара про Редьківську волость Чернігівського повіту Чернігівської губернії. Оскільки Василь Єгорович був запрошений до штату згаданого органу у якості найманого земського службовця – професійного статистика та знавця економічної географії, він дослідив вказану волость і підготував відповідну наукову роботу – статистичний опис, яка була оприлюднена у першому томі наукових досягнень Статистичного відділення.

Відомий спеціаліст перш за усе відзначив, що Редьківська волость, у силу свого географічного становища, має дуже обмежені можливості для якісного розвитку сільського господарства як основної галузі економіки регіону. Розташована на північно-західному узбережжі Дніпра, вона має лише 25% придатного для аграрної обробки земельного фонду, тоді як 75% території складають ліси, луки та піщані землі річкового узбережжя. Відтак, Василь Єгорович наголошував, що умови природного ландшафту та географічного положення є головним визначальним фактором у справі оцінки перспектив цієї волості у контексті економічного та соціального розвитку.

Характеризуючи сегмент землеробства у волості, науковець розподілив земельний фонд на чотири групи, лише одна з яких, у силу кращої якості, регулярно та систематично забезпечувалась різного роду мінеральними добривами та мікроелементами. Три інші групи мали піщані ґрунти, а тому навіть не було особливого сенсу у методологічно правильній аграрній обробці території. Ситуацію

ускладнювала й величезна проблема краю – масове, дуже часто незаконне та корупційне вирубування лісового фонду Чернігівської губернії, яке патрунували «заохочені» чиновники. Діяч заявив, що без законодавчого вирішення цього питання площі піщаних земель будуть лише зростати, адже лісові насадження були єдиним природним ареалом, який розмежовував дніпровське узбережжя від придатних для землеробства наділів і господарств. Діяч констатував: якщо верховна влада не вирішить цієї проблеми, то абсолютна більшість північно-західної частини Чернігівської губернії стане «пустельним оазисом» і ці території остаточно будуть втраченими для аграрної економіки регіону.

Досліджуючи основні сфери занять населення Редьківської волості, В. Варзар акцентував увагу на тому, що оскільки лише 25% земельного фонду території були придатними для аграрного виробництва, то головною сферою для заробітку і підтримання мінімальних умов життєдіяльності абсолютної більшості населення – селянства стали неземлеробські галузі економіки. На переконання ученого, цей фактор повинен бути домінуючим при визначенні імперативів податкової політики на території краю.

Василь Єгорович звернув особливу увагу на те, що основним контингентом, який займався неземлеробською працею, були колишні кріпаки чоловічої статі, «малороси» за національністю, як офіційно називали українців у Російській імперії, які у результаті впровадження селянської реформи 1861 р. отримали у власність злиденні наділи в обсязі не більше 2 десятин землі на «душу», себто на особу чоловічої статі, причому без особливих технічних можливостей для її обробки та повної відсутності профільної аграрної освіти. Враховуючи той факт, що у XIX ст. селянські родини були великими, такі статки явно не могли забезпечити сім'ю колишнього раба.

Основними галузями для заробітку колишніх поміщицьких селян були: 1. наймана робота на дніпровському річковому флоті – сплав деревини, завантаження та перевезення торгівельної номенклатури, природних ресурсів та корисних копалин; 2. комплекс різного роду заготівельних та будівельних робіт у господарствах і маєтках приватних та державних власників; 3. кустарне виробництво необхідних товарів та послуг для населення у формі об'єднання дрібних робітників; 4. наймана праця по збиранню врожаю у землеробських, південно-східних частинах Чернігівської губернії; 5. рибальство.

Стосовно праці селянства на дніпровському річковому флоті, автор зауважив, що агентами, які збирали по волостям регіону робочі бригади для суден, були управлінці – євреї за національністю, які за допомогою волосних старшин, чи не єдиних письмених представників селянства, складала у волосному правлінні спеціальний контракт на роботу. Селянам видавали аванс у грошовій формі, а решту вони отримували після завершення конкретного рейсу. Найманим працівникам після прибуття на місце видавався комплекс продовольчої провізії, що було позитивним моментом, адже родина, залишена у волості – жінки, діти, люди поважного віку, хоч і важко, але могли забезпечити себе працею у сільському господарстві. Однак, негативною стороною була важка фізична праця чоловічого населення та відсутність технічних засобів особистого захисту, що згубно впливало на стан здоров'я, призводило до передчасного виснаження та старіння організму і в окремих випадках – до нещасних випадків на виробництві. Середній заробіток кожного чоловіка у

вказаній галузі у середньому складав 10-15 рублів на рік, що було непоганим результатом, враховуючи дуже несприятливі економічні обставини.

Що стосується інших напрямків заробітку, то В. Варзар зазначав той факт, що жінки йшли на збирання врожаю не за фінансову винагороду, а за частину врожаю господаря, який їх наймав – так чи інакше, врожаю зі своєї земельної ділянки не вистачало, щоб прогодувати родину. У сфері виробництва товарів та послуг було присутнім не тільки грошове винагородження, а й оплата праці натуральною формою, що дозволяло працівнику продати ресурс. Як правило, селян наймали на роботу підприємці та комерсанти іудейського віросповідання. Основними заняттями були - виробництво та розвезення дьогтю, підготовка товарного вугілля, заготівля деревини та сіна, перевезення населення власним транспортом тощо. Продукцію рибальства селяни постачали або представникам міщанського стану, або єврейським комерсантам, що також дозволяло заробляти на життя: по 15-25 копійок за день праці; по 1,5-3 рублі за пуд риби при продажу підприємцям [Варзар, 1877].

У цьому ж 1877 р. побачили світ перші два томи унікальної серійної багатотомної праці Статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі, які були присвячені Чернігівському і Борзнянському повітам Чернігівської губернії [Матеріали..., 1877a, b]. Василь Єгорович став одним з співавторів, укладачів та редакторів цих архіважливих здобутків чернігівських земців-науковців. Нагадаємо, що вказана колективна праця у 15 томах, яка була видана протягом 1877 – 1887 рр., надала земському самоврядуванню північної України концептуальні засади для розробки соціально справедливої податкової і бюджетної системи регіону.

Восени 1878 р., на сторінках славетного у Російській імперії альманаху «Отечественные записки», побачила світ яскрава та дуже цікава стаття Василя Єгоровича, присвячена ролі єврейських підприємців та комерсантів у сільському господарстві Чернігівської губернії [Варзар, 1878]. Оскільки у попередніх працях ми достатньо детально проаналізували вказану тематику [Котельницький, 2018, 2020a], тут лише зазначимо, що вона, без усякого перебільшення, стала концептуальною частиною як аграрної, так і етноконфесійної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України.

Після політичного конфлікту між ліберальними та консервативними депутатами у Чернігівському губернському земстві навколо діяльності Статистичного відділення та його скандального закриття у грудні 1878 р., В. Варзар завершив статистичний опис Новозибківського повіту Чернігівської губернії, більший обсяг якого підготував симпатик земського лібералізму, видатний учений-статистик, член українського національного руху, посадовець Статистичного відділення губернської земської управи – О. Русов. Після цього, на замовлення Остерського повітового земства, В. Варзар очолив статистичне обстеження цього повіту. Описи Новозибківського і Остерського повіту вийшли друком у четвертому та сьомому томах згаданої вище серійної праці чернігівської земської статистики [Матеріали... 1880; 1883].

Принципово важливим був той факт, що В. Варзар, як й інші посадовці вже статистичного бюро, яке отримало цю назву у 1881 р., після відновлення своєї діяльності, впровадив до системи досліджень не тільки прогресивний соціальний принцип якості і прибутковості земель при визначенні величини податків, а й

інструментарій економічної географії у вигляді різноманітних економічних діаграм, топографічних карт, фізико-географічних схем ґрунтів Чернігівської губернії, які дозволяли візуально проілюструвати та зафіксувати для історії головні параметри і характеристики аграрного сектору економіки краю.

У 1880 р. побачила світ ще одна праця Василя Єгоровича, яка була присвячена статистичним дослідженням науковця у сфері кустарних промислів селянської верстви Чернігівського повіту Чернігівської губернії. Робота була видана вже у столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі, що свідчило про визнання наукового таланту діяча центральною бюрократією держави. В. Варзар на початку викладу праці зазначив, що інформація викладена у публікації, була здобута шляхом наукового методу фронтального анкетування кустарів у формі бланків, зміст яких був затверджений персональним складом статистичного бюро.

В. Варзар зауважив, що різноманітні ремесла і промисли фактично стали головним джерелом доходів абсолютної більшості населення краю, оскільки землеробство хоч і є основною сферою економіки, але не забезпечує селянству належний рівень добробуту. Відтак, у період, коли селянство вільне від аграрних турбот, представники цієї верстви заробляють на життя в іпостасі дрібних кустарів, часто-густо об'єднуючись у кооперативні осередки. Серед поширених занять селянства у цьому сегменті науковець виокремлював варення клею, ткацтво, кушнірство та виробництво шкіри. Товари вироблялись у середньому протягом двох місяців і продавались на тих же територіях, де вироблялись. Продукція зі шкіри спеціалізованих державних заводів була дорожчою, великою мірою не доступною середньому покупцеві, а тому мала ринок збуту на славетних великих торгових ярмарках Лівобережної України.

Василь Єгорович особливо вказував на соціальне походження ремісників. Вчений показав, що абсолютна більшість кустарів була або репрезентантами декласованого міщанства, які, втративши активи власності у містах, переїхали для проживання до містечок та селищ, або представниками так званого «малоросійського козацтва» – специфічного громадського стану у провінції, який і до відміни рабовласницького ладу у Російській імперії мав вагомий привілей. Колишні кріпаки були меншістю, оскільки не мали необхідної матеріальної основи, потрібного досвіду та практичних навичок для швидкого оволодіння новою професією. Наприклад, говорячи про виробників товарів зі шкіри, В. Варзар вказував на містечко Седнів, як географічний центр поширення промислу, де була відкрита земська початкова школа та селище Березна, де історично функціонував традиційний базар у Чернігівському повіті, який являв собою ринок збуту для багатьох ремісників краю. Шкіряний промисел не мав найманих робітників у класичному розумінні: виробництво здійснювали окремі родини, які могли запрошувати на допомогу або поденних помічників з селянського середовища, яким платили до 50 коп. на день, або, якщо були фінансові можливості – наймали одного постійного помічника з платнею до 50 рублів щорічно. В умовах кризи сільського господарства такий рівень заробітку був мінімально прийнятним.

Серед негативних моментів функціонування шкіряного промислу дослідник називав погіршення екологічних умов життя, через викиди у водойми повіту ремісниками відходів від забитих тварин та відсутність належного банківсько-кредитного забезпечення діяльності виробників, що позбавляло кустарів мати

системні можливості для оперативного поповнення фінансового ресурсу виробничої родини, оскільки приватні кредитори, переважно єврейські комерсанти, вміло використовуючи складні обставини, надавали позики на невігідних для селянства умовах [Варзар, 1880]. Зазначимо, що вказана праця може бути дуже корисною для вітчизняної етнографічної науки, оскільки надає унікальні та безцінні фактичні відомості про розвиток та поступ українського ремесла у ХІХ ст.

У 1884 р., на шпальтах «Земского сборника Черниговской губернии», вийшла програмна робота Василя Єгоровича під назвою «Проект земского банка земледельческого кредита» [Варзар, 1884], яка стала науковим фундаментом банківсько-кредитної політики земського лібералізму краю. Ця праця діяча вже була проаналізована нами в одній з попередніх публікацій [Котельницький, 2020b].

Паралельно з подвижницькою діяльністю у статистичному бюро при Чернігівській губернській земській управі, розробляючи, концептуально розширюючи та розвиваючи наукове підґрунтя кредитно-банківської політики земського ліберального руху, В. Варзар у 1885 р. написав ще одну принципово важливу працю – «Какой кредит нам нужен?», яка вийшла друком лише у 1891 р., оскільки суспільна атмосфера доби Контрреформ нового російського самодержця Олександра ІІІ не сприяла зацікавленості громадськості цим питанням.

У роботі учений зазначив, що створення верховною владою дворянського поземельного банку жодним чином не вирішило проблем, які були характерними для великих сільськогосподарських латифундій малочисельної консервативної аристократії Російської імперії. В. Варзар цілком справедливо вказав на те, що колосальні кошти, які отримав нобілітет від монархії і колишніх рабів у період скасування кріпацтва у державі, були витрачені зовсім не на те, щоб отримати спеціалізовану аграрну освіту, перейти на інтенсивні, прогресивні методи виробництва, закупити модерні знаряддя праці, застосувати новітні технології, а лише для того, щоб уникнути банкрутства, шляхом ліквідації масових банківських боргів під заставу маєтків.

Так само патриціат почав вміло використовувати і великі можливості нового дворянського банку, здійснюючи процеси конверсії фінансових боргів, коли позики ліквідовувались узяттям нових банківських запозичень, але вже під суттєво нижчий комерційний відсоток річних, довгий термін погашення та право відстрочки платежів. Така методологія консервативного дворянства дозволяла йому не задумуватись над своїм майбутнім – власників великих земельних латифундій, вигідно продавати або здавати в оренду свої маєтки і змінювати не лише дислокацію свого перебування і вид занять, мігруючи до міст та стаючи регіональними чиновниками, а й класичними підприємцями, заробляючи на життя прибутками від коштів, які були отримані від продажу активів власності та вкладені до банківських установ у вигляді депозитів під вигідний комерційний відсоток. По суті, корона Романових наслідувала приклад політики пруського та французького абсолютизму, які рятували свою соціальну опору – нобілітет від економічного банкрутства, шляхом державного патронату.

Проаналізувавши типові умови надання позик у поземельних банківських установах країни, Василь Єгорович однозначно стверджував, що вони вигідні саме великій аристократії, яка хоч і є малочисельним суспільним станом, але володіє земельними ресурсами, які у 2-3 рази є більшими, ніж у селянства. Чисельні

обмеження, пов'язані з кричущою несправедливістю нормативної оцінки земельних ділянок, результатами розмежування, розміру застави, первинних платежів, прийняттого для банку мінімального розміру наділу, грабіжницького банківського комерційного відсотку у розмірі 15% річних, сприяли формуванню режиму нерівності, упередженості, соціальної несправедливості по відношенню до селянської верстви зі сторони фінансових інституцій. На противагу цьому, вигідні стартові можливості нобілітету, який з самого початку отримав низькі відсотки по кредитуванню, сприяли тому, що саме велике дворянство отримало більшість бонусів від такого кредитування: аристократія, використовуючи довгостроковий термін позики, купувала або нові маєтки для здачі в оренду, або землю, на якій будувала промислові підприємства, тим самим поповнюючи соціум комерсантів, або активи нерухомості у містах для комерційного прибутку, стаючи класичними французькими «рантье».

В. Варзар, аргументовано довівши факт, що абсолютна більшість аграрного сектору економіки держави складається з дрібних та середніх господарств, сміливо констатував, що у Російській імперії просто не існує жодної банківської установи, яка б забезпечувала фінансові потреби цього виробничого «хребта» країни, який гарантував їй продовольчу безпеку. Вихід зі складного становища Василь Єгорович бачив у радикальних змінах адміністрування та комерційної політики фінансових установ Російської імперії, оскільки ні ощадно-позичкові товариства, ні селянські банки, які почали з'являтися у середині 80-х рр. XIX ст. не будуть спроможні задовільнити увесь комплекс потреб селянського соціуму держави.

Конкретизуючи свої роздуми, В. Варзар наголошував на тому, що кредитна політика в аграрному секторі повинна ґрунтуватися на принципах спеціалізації, різноманітності та масштабування, адже тільки за таких умов можливо забезпечити фінансовими ресурсами абсолютну більшість населення держави - представників селянської верстви. Селяни потребують обігових капіталів, меліораційних та орендних кредитів, фінансових ресурсів як інструменту забезпечення земельної застави, коштів для придбання нових земельних ділянок, що убезпечить селянство від негативного впливу посередників – єврейської комерції, купецтва, заможного міщанства, які заробляють на цьому свої капітали.

Відзначимо одну принципово важливу деталь, яка дуже красномовно характеризує земський лібералізм Північного Лівобережжя – Василь Єгорович прямо вказував на те, що сільське господарство Російської імперії більше схоже на аграрний сектор США, а не Європи, оскільки рабовласницький лад в обох державах був скасований приблизно в один і той же історичний період. Відповідно, необхідно принципово відмовлятися від європейських кредитних моделей і брати досвід з американського прикладу розвитку території, де панувало дрібне фермерство.

В. Варзар наполягав на тому, що у Російській імперії вкрай необхідно створити велику мережу виключно регіональних та місцевих банків, наприклад на повітовому земському рівні, які будуть виконувати принципово важливу функцію – кредитування аграрного сектору економіки країни. Великі центральні банки, на переконання діяча, не справляться з цим завданням, оскільки вони не володіють жодною інформацією про потреби селянського стану. Однак, столичні банки зобов'язані виконувати роль державного гаранта та арбітра у взаємовідносинах, не допускаючи банкрутства провінційних банків, шляхом надання стабілізаційних

генеральних капіталів.

Кредитні лінії, на переконання В. Варзара, повинні бути різноманітними, переважно короткостроковими та середньостроковими, терміном від одного до 15 років. Позики селянам краще надавати не під забезпечення векселями, а під застави і гарантії активів майна та власності кожної конкретної родини. Чим більше варіантів кредитів по термінам, формам і забезпеченню буде у селянства, тим більшою буде його довіра до банківської системи. Принципово важливою умовою будь-якого кредиту повинен бути мінімальний банківський комерційний відсоток – він не має перевищувати 3% річних [Варзар, 1891].

У другій половині 80-х рр. XIX ст., Василь Єгорович написав ще дві вагомі праці, які вийшли друком вже на початку 1890-х рр. у столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі, куди відомий ліберал-опозиціонер змушений був переїхати на службу до центральних органів виконавчої влади, оскільки адміністрація чернігівського губернатора, провінційна бюрократія та консервативний політиком довели тиск на відомого діяча та його родину до непристойних і нестерпних кондицій. Обидві праці були публічно оприлюднені ученим за засіданнях Імператорського вільного економічного товариства, яке лояльно ставилося до репрезентантів конструктивної опозиції російському абсолютизму. Особливо наголосимо на тому факті, що незважаючи на опозиційне реноме В. Варзара, його професійний таланти науковця був шляхетним чином оцінений колами верхньої влади: Василь Єгорович був запрошений консультантом прем'єр-міністра Російської імперії – С. Вітте.

У роботі «К вопросу о сельскохозяйственном кризисе», В. Варзар виклав свою доктринальну візію поступу та розвитку галузі сільського господарства у Російській імперії. Проаналізувавши головні причини світової аграрної кризи, яка розпочалася наприкінці 80-х рр. XIX ст., дослідник прийшов до висновку про те, що вона була спричинена як перевиробництвом сільськогосподарської продукції, так і особливо – революційними успіхами у розвитку морського та сухопутного транспорту, що радикальним чином знизило світові ціни на пшеницю, призвівши до катастрофічного падіння рентабельності аграрного виробництва. Особливо боляче це вдарило по економіці Російської імперії, де панувало дрібне земельне господарство та відповідна культура. Вихід зі складної ситуації Василь Єгорович бачив у фундаментальній зміні підходів до аграрного виробництва у країні. Опозиціонер, посилаючись на позитивний і прогресивний досвід поступу сільського господарства у США, аргументовано доводив, що і Російська імперія повинна йти аналогічним шляхом, аби подолати кризу.

В. Варзар озвучив комплекс конкретних практичних пропозицій, які, на його переконання, змінять ситуацію на краще: 1. перехід до філософії виробництва дешевої за рентабельністю і собівартістю пшениці, що дозволить при великих врожаях дорожче продавати хліб на світовому продовольчому ринку; 2. подальший широкомасштабний розвиток транспортної галузі, з метою досягнення стратегічної мети - системного зниження вартості виробництва пшениці та її експорту; 3. всебічне запозичення найкращих світових технологій та застосування найсучасніших знарядь праці у сільському господарстві, з метою як інтенсифікації виробництва, так і мінімізації участі у процесах селян-землеробів; 4. внутрішнє освоєння та колонізація придатних для аграрного виробництва земель Російської

імперії, поза межами європейської частини держави, що, враховуючи дешеву робочу силу, дозволить виробляти велику кількість пшениці за обсягами, при прийнятному рівні собівартості та рентабельності; 5. переселення 3 мільйонів населення європейської частини країни в інші регіони, з метою їх освоєння та колонізації, оскільки вона вичерпала усі можливості для прогресивного розвитку сільського господарства, а вказаний людський капітал і трудові ресурси у такій кількості не потрібні, адже європейська частина держави перенасичена кількістю населення. Науковець стверджував, що тільки опора на власні сили і розвиток внутрішнього ринку, включно з розвитком індустрії видобутку корисних копалин, можуть вивести Російську імперію з економічної кризи, яка має загальносвітові тенденції [Варзар, 1895a].

На наш погляд, ініціативи В. Варзара, викладені у проаналізованій нами праці свідчать про те, що філософія перетворень, які були реалізовані на практиці у Російській імперії на початку ХХ ст., була вироблена провідними науковими центрами держави, зокрема, за участі й Василя Єгоровича, задовго до приходу на посаду прем'єр-міністра П. Століпіна та офіційного проголошення його курсу на трансформацію країни.

Інша розвідка В. Варзара була присвячена розробленій та опублікованій членами статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі унікальній карті ґрунтів Чернігівської губернії. Василь Єгорович, згадуючи початок подвижницької діяльності чернігівської земської статистичної служби у 1876р. зауважив, що на той момент у науці не існувало класифікації земельних ресурсів. Тому перші три томи праць статистиків вийшли без вивчення цього параметру аграрного сегменту економіки. Починаючи з 1880-х рр., коли було здійснено статистичне обстеження Новозибківського та інших повітів губернії, особисто В. Варзар узяв на себе сміливість включити до опису кожного повіту окремий розділ, присвячений характеристиці сортів земельного фонду краю, оскільки науково обґрунтованих критеріїв розподілу латифундій не існувало. Саме вказана наукова новація дозволила розробити унікальні для кожного опису повіту топографічні карти, економічні діаграми та фізико-географічні схеми ґрунтів, які відображали надважливі характеристики земельного фонду регіону.

Вказані вище картографічні матеріали створювались на основі вже традиційної для чернігівських земських статистиків експедиційної форми роботи, коли члени статистичного бюро, за допомогою широких співбесід з селянством та дворянами-землевласниками, ретельно фіксували у локальному географічному, територіальному просторі усі якісні зміни, які мали місце з земельним фондом. Особливу увагу науковці приділяли питанням якості ґрунтів, ступеню їх врожайності, рівню видатків на обробку, характеристикам цінності і прибутковості. Усі ці відомості стали базою кожного повітового статистичного опису.

Фінальним акордом праці статистичного бюро стала розробка зведеного статистичного опису усієї Чернігівської губернії. На цьому високому рівні наукового узагальнення, земські статистики розподілили земельний фонд регіону на 4 групи, у залежності від змісту гумусу та глини: чорноземи, сірі землі, сіропіщані та піщані. Чорноземи займали лише південно-східну частину краю, яка межувала з Полтавською губернією. Їх господарські та економічні показники були стабільно високими. Сірі землі становили чверть усього фонду губернії, мали непогані

господарські параметри та економічні показники, а тому разом з чорноземами являли собою якісну половину усіх сільськогосподарських земель, придатних для аграрного виробництва. Іншу половину фонду регіону склали проблемні сіропіщані та піщані землі, які мали слабкі параметри і показники. Учений наголошував на тому, що становище вирівнював лише той факт, що більшість згаданих земель перебували у лісовому ареалі і як правило не зазнавали аграрної обробки.

Усе це, на глибоке переконання Василя Єгоровича, зобов'язані враховувати розробники податкового та іншого фінансово-економічного законодавства держави, адже принципова різниця між характеристиками ґрунтів очевидна навіть особі, яка не має наукової підготовки. Діяч відзначив, що земська статистична служба потребує нових фахівців – спеціалістів-ґрунтознавців, які б, володіючи необхідною хіміко-біологічною освітою та фізико-геологічними знаннями, якісно доповнювали «чернігівський» тип експедиційної земської статистики, оскільки розроблена відомим російським науковцем В.Докучаєвим методологія обстежень земельного фонду враховує лише природні фактори, ігноруючи економічно вагомі питання якості та цінності наділів [Варзар, 1895b].

Висновки. Проаналізувавши головні опубліковані наукові праці В.Варзара можемо стверджувати, що вони є дуже важливими джерелами з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70 – 80 рр. ХІХ ст. Роботи Василя Єгоровича були присвячені проблемам податкової політики, кредитно-банківської системи, розвитку аграрного сектору економіки, досягненням земської статистичної служби.

Констатуючи факт існування соціально несправедливої податкової системи у Російській імперії, засуджуючи кричущі рудименти свавільної політики по відношенню до селянства, опозиціонер запропонував альтернативну візію вирішення проблем. У спеціальному дослідженні, присвяченому активам міської власності та нерухомості, ліберал наполягав на фронтальній інвентаризації усіх активів міської власності, тим самим розширивши соціальну базу оподаткування; запровадженні системи суцільного страхування міського майна; ініціював впровадження прогресивної шкали податкоутворення та оподаткування по відношенню до суспільних станів комерсантів, підприємців, купців, керуючись соціально справедливим принципом – «чим більше володіння, його величина, якість та прибутковість – тим більший податок». Що ж стосується пересічного міщанства, то діяч виступив за оподаткування їх майна виключно з точки зору філософії економіки середніх показників: спочатку потрібно було визначити цінність, якість та чистий прибуток активів власності, і лише потім її оподатковувати.

У контексті обговорення загальносвітової кризи сільськогосподарського виробництва, представник опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя оприлюднив пакет реформаційних перетворень, які, на його думку, могли розв'язати проблему, а саме: перехід до філософії виробництва дешевої за рентабельністю і собівартістю пшениці; подальший широкомасштабний розвиток транспортної галузі, з метою максимального зниження вартості перевезень аграрної продукції; максимальне запозичення новітніх технологій виробництва та сучасних знарядь сільськогосподарської праці, з метою інтенсифікації аграрного сектору економіки та мінімізації участі селян-землеробів у виробничих процесах; освоєння

та колонізація придатних для аграрного виробництва територій Російської імперії з одночасним переселенням 3 мільйонів населення європейської частини країни у погано заселені регіони держави.

Особливе значення, на наше переконання, мали унікальні та революційні досягнення Василя Єгоровича в іпостасі члена Статистичного відділення, а потім і бюро при Чернігівській губернській земській управі. Поза усякими сумнівами, історична заслуга представника ліберальної партії полягала у подвижницькому статистичному дослідженні земельного фонду Чернігівської губернії, як на рівні кожного окремого повіту, так і регіону у цілому. За безпосередньої участі В. Варзара, науковий доробок чернігівської земської статистики був імplementований на практиці під час розробки податкової системи краю, шляхом використання інструментарію економічної географії у вигляді різноманітних економічних діаграм, топографічних карт та фізико-географічних схем ґрунтів, які дозволяли візуально проілюструвати та зафіксувати для історії головні параметри і характеристики аграрного сектору економіки північної України та запровадити прогресивний соціальний принцип при процедурах податкоутворення і оподаткування, який полягав у пануванні параметрів якості, цінності та прибутковості земель при визначенні величини податків.

У галузі кредитно-банківської політики, В. Варзар нещадно критикував економічну політику режиму імператора Олександра III, який почав рятувати свою соціальну опору – велику латифундальну аристократію від фінансового банкрутства, у тому числі створенням дворянського поземельного банку. По відношенню до селян-виробників проводилась упереджена, соціально несправедлива політика. Аргументовано довівши, що абсолютна більшість аграрного сектору економіки складається з дрібних господарств та відповідної сільськогосподарської культури, учений констатував факт того, що у державі не існує жодної банківської установи, яка б забезпечувала потреби цього виробничого сегменту. Вихід зі складної ситуації Василь Єгорович вбачав у створенні великої мережі регіональних та провінційних банків, які б кредитували селянську верству країни на принципово вигідних для неї умовах: короткострокові та середньострокові терміни позик; забезпечення кредитів під заставу активів майна і власності; комерційний банківський відсоток не повинен перевищувати 3% річних.

У цілому, на наше переконання, наукові праці В. Варзара є незамінними джерелами з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70 – 80-х рр. XIX ст., які дуже яскраво та красномовно відображають головні імперативи соціальної та економічної програми досліджуваної нами політичної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. і є вельми актуальними для сьогодення.

Список використаних джерел та літератури

- Варзар, В., 1874. Хитрая механика. М.: Типография Г.О. Орлова, 40.
- Варзар, В., 1876. О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1-4. Чернигов: Земская типография, 120-163.
- Варзар, В., 1877. Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы. Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Выпуск I. Чернигов: Земская типография, 28-67; Він же.

Редьковская волость Черниговского уезда. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1 - 4. Чернигов: Земская типография, 116 - 175.

Варзар, В., 1878 Евреи-арендаторы в Черниговской губернии. *Отечественные записки*. Т. 240. 10. Октябрь, 175-205.

Варзар, В., 1880. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах Черниговской губернии. *Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России*. СПб.: Типография В.Демакова, Выпуск.V., 327-364.

Варзар, В., 1884. Проект земского банка земледельческого кредита. *Земский сборник Черниговской губернии*, 11, 31-76.

Варзар, В., 1891. Какой кредит нам нужен? Чернигов: Земская типография, 39.

Варзар, В., 1895а. К вопросу о сельскохозяйственном кризисе. СПб.: Типография В.Демакова, 1895, 48.

Варзар, В., 1895б. Почвенная карта Черниговской губернии в связи с вопросом о статистическом исследовании почв. СПб.: Типография В.Демакова, 10.

Кириченко, В., 1977. Визначний економіст і статистик. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, Випуск 11, 104-110.

Котельницький, Н., 2018. Єврейські погроми 1881 р. та земський лібералізм Північного Лівобережжя (60 – 80 рр. XIX ст.). *Євреї Лівобережної України. Історія та культура*, Матеріали XIII Міжнародного наукового семінару, 22 березня 2018 р., Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 44 - 55.

Котельницький, Н., 2020а. «Єврейська проблема» у роботі ліберальних земців північної України (80 рр. XIX ст.). *Євреї Лівобережної України. Історія та культура.*, Матеріали XV Міжнародного наукового семінару., Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 62-71.

Котельницький, Н., 2020б. «Проект земского банка В. Е. Варзара» як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60 – 80 рр. XIX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*, 3, 183-187.

Рахно, О., 2013. Земський статистик В.Є. Варзар: віхи життя та громадської діяльності на Чернігівщині, *Сівещина в історії України*, Випуск 6, 416-420.

1877а. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе, Т.І., Черниговский уезд, К.: Типография и литография М.П.Фрица, 220.

1877б. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе,Т.ІІ: Борзенский уезд, К.: Типография и литография М.П.Фрица, 154.

1880. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программе бывшего Статистического Отделения при Черниговской Земской Управе, Новозыбковский уезд, Том IV, Чернигов: Губернская типография, 143.

1883. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе, Остерский уезд, Том VII, Чернигов: Земская типография, 214.

References

Kirichenko, V., 1977. Vznachnij ekonomist i statistik. *Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoï dumki Ukraïns'koï RSR, Vipusk 11*, 104 -110. [In Ukraine].

Kotel'nic'kij, N., 2018. Yevrejs'ki pogromi 1881 r. ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja(60 – 80 rr. XIX st.). Yevreii Livoberezhnoii Ukraini. *Istorija ta kul'tura*, Materiali XIII Mizhnarodnogo naukovogo seminaru, 22 bereznja 2018 r., Chernigiv: Vidavec' V. M. Lozovij, 44-55. [In Ukraine].

Kotel'nic'kij, N., 2020а. «Yevrejs'ka problema» u roboti liberal'nih zemciv pivnichnoï Ukraïni (80 rr. XIX st.). *Yevreii Livoberezhnoï Ukraini. Istorija ta kul'tura.*, Materiali XV Mizhnarodnogo naukovogo seminaru, Chernigiv: Vidavec' V. M. Lozovij, 62-71. [In Ukraine].

Kotel'nic'kij, N., 2020b. «Proekt zemskogo banka V. E. Varzara» jak dzherelo z istoriï zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoï Ukraïni (60 – 80 rr. XIX st.). *Vcheni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. I. Vernads'kogo. Serija «Istorichni nauki»*, 3, 183-187. [In Ukraine].

-
- Rahno, O., 2013. Zems'kij statistik V.C. Varzar: vihi zhittja ta gromads'koi dijal'nosti na Chernigivshhini, *Sivershhina v istorii Ukrassni, Vipusk 6*, 416-420. [In Ukraine].
- Varzar, V., 1874. Hitraja mehanika. M.: Tipografija G.O.Orlova, 40. [In Russian].
- Varzar, V., 1876. O sposobah i priemah ocenki gorodskih nedvizhimyh imushhestv. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. 1-4*. Chernigov: Zemskaja tipografija, 120-163. [In Russian].
- Varzar, V., 1877. Red'kovskaja volost' Chernigovskogo uezda. Sostojanie zemledelija. Dal'nie othozhie promysly. Blizhnie othozhie promysly. Trudy Statisticheskogo otdelenija pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj uprave. Vypusk I. Chernigov: Zemskaja tipografija, 28-67; Vin zhe. Red'kovskaja volost' Chernigovskogo uezda. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. 1-4*. Chernigov: Zemskaja tipografija, 116-175. [In Russian].
- Varzar, V., 1878. Evrei-arendatory v Chernigovskoj gubernii. Otechestvennye zapiski. T. 240. 10. Oktjabr', 175-205. [In Russian].
- Varzar, V., 1880. Kustarnaja promyshlennost' v Chernigovskom, Borzenskom i Novozybkovskom uezdah Chernigovskoj gubernii. *Trudy Komissii po issledovaniju kustarnoj promyshlennosti v Rossii*. SPb.: Tipografija V.Demakova, Vypusk.V., 327-364. [In Russian].
- Varzar, V., 1884. Proekt zemskogo banka zemledel'cheskogo kredita. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii, 11*, 31-76. [In Russian].
- Varzar, V., 1895a. K voprosu o sel'skohozjajstvennom krizise. SPB.: Tipografija V.Demakova, 1895, 48. [In Russian].
- Varzar, V., 1895b. Pochvennaja karta Chernigovskoj gubernii v svjazi s voprosom o statisticheskom issledovanii pochv. SPB.: Tipografija V.Demakova, 10. [In Russian].
- Varzar, V., 1891. Kakoj kredit nam nuzhen? Chernigov: Zemskaja tipografija, 39. [In Russian].
- 1877a. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom Statisticheskim Otdeleniem pri Chernigovskoj Gubernskoj Zemskoj Uprave, T.I., Chernigovskij uezd, K.: Tipografija i litografija M.P.Frica, 220. [In Russian].
- 1877b. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom Statisticheskim Otdeleniem pri Chernigovskoj Gubernskoj Zemskoj Uprave, T.II: Borzenskij uezd, K.: Tipografija i litografija M. P. Frica, 154. [In Russian].
1880. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom po programme byvshego Statisticheskogo Otdelenija pri Chernigovskoj Zemskoj Uprave, Novozybkovskij uezd, Tom IV, Chernigov: Gubernskaja tipografija, 143. [In Russian].
1883. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye Chernigovskim statisticheskim otdeleniem pri gubernskoj zemskoj uprave, Osterskij uezd, Tom VII, Chernigov: Zemskaja tipografija, 214. [In Russian].

SCIENTIFIC WORKS OF V. YE. VARZAR AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK UKRAINE (70 - 80th OF THE XIX CENTURY)

Nazar Kotelnytskyi

Candidate of Historical Sciences, Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences, Associate Professor of the Law Department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law, International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai, Chernihiv

Abstract. *The article analyzes the main scientific works of a well-known scientist in the field of statistics and economic geography, a member of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank in the 1870s and 1880s – Vasyl Yehorovich Varzar (1851 – 1940). The author came to the conclusion that the scientist's works are irreplaceable sources from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 60 – 80s of the 19th century, which very vividly and eloquently reflect the main imperatives of the social and economic program of the political trend we are studying in the liberation movement of Russian Empire of the second half of the 19th century. V. Varzar's research was devoted to the problems of tax policy, the credit and banking system, the development of the agrarian sector of the economy, and the achievements of the Zemstvo statistical service.*

Key words: *V. Ye. Varzar, Chernihiv province, statistical surveys, credit-banking and tax policy.*